

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ТА ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 1(091):130.31

Андрій Синиця
Львівський державний університет фізичної культури

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПСИХОФІЗИЧНУ ПРОБЛЕМУ В АНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ СВІДОМОСТІ

© Синиця Андрій, 2013

Проаналізовано основні підходи у вивченні проблеми співвідношення ментального і фізичного, які запропоновані у сучасній аналітичній філософії свідомості, та констатовано незадовільність цих підходів у зв'язку із неможливістю проведення процедури верифікації, спираючись на досягнення експериментальної науки чи теорії штучного інтелекту.

Ключові слова: аналітична філософія свідомості, психофізична проблема, ментальне, фізичне.

Synytsya A. Evolution of Notions on the Mind-body Problem in Analytic Philosophy of Mind

The basic approaches in the study of the correlation between mental and physical issues in contemporary analytic philosophy of mind are analyzed. These approaches are stated to be dissatisfactory because of impossibility of applying the verification procedures to them, leaning on the advances in experimental science or on the theory of artificial intelligence.

Key words: analytic philosophy of mind, mind-body problem, mental, physical.

У другій половині ХХ ст. тема дослідження свідомості в аналітичній філософії починає домінувати. Виникає переконання, що проблеми філософії мови повинні розглядатися як такі, що є лише похідними від філософських проблем свідомості. Прояснивши свідомість, можна було б краще зрозуміти, як функціонує мова. Без розуміння ментальних процесів не можна зрозуміти, як формується семантика мови, як створюється коректна теорія референції, в який спосіб можливий прагматичний вимір пізнання, взаємозв'язок людини зі світом.

Ключовим питанням аналітичної філософії свідомості є так звана психофізична проблема, – тобто проблема співвідношення ментального (свідомості) і фізичного (тілесного), яка з часом переростає у проблему співвідношення свідомості і мозку. Цьому питанню присвячені твори Д. Армстронга [1], Дж. Серла [13–14], Д. Чалмерса [6–7], Д. Деннета [8] та багатьох ін. (зокрема, зібрана Д. Чалмерсом бібліографія з проблеми свідомості налічує близько 18000 позицій). Однак у філософській літературі є недостатнім чіткий системно-критичний розгляд концепцій цих мислителів, дотримуючись принципу історизму. Тому метою роботи є аналіз основних підходів у вивченні психофізичної проблеми і простеження характерних особливостей еволюції уявлень про цю проблему у сучасній аналітичній філософії свідомості. Для реалізації поставленої мети, на нашу думку, доцільно історію аналітичної філософії свідомості умовно розділити на такі періоди: I. Ідеалістичний дуалізм. II. Матеріалістичний монізм. III. Антиредукціонізм. Проаналізуємо їх детальніше, задалегідь відмітивши, що на відміну від традиційних історико-філософських поглядів на природу свідомості, починаючи з епохи Античності, аналітична філософія перебувала під впливом досягнень в експериментальній психології, нейронауці, фізиці, теорії штучного інтелекту.

I. Ідеалістичний дуалізм

У ранній аналітичній філософії (1920–1930-ті рр.) популярними поглядами на природу співвідношення ментального і фізичного були епіфеноменалізм, емерджентизм та нейтральний монізм. Спільним для них є прагнення розглядати ментальне як невід’ємну складову чи окремих аспект реальності. І хоча вона й не розглядалася так, як в ідеалістичному монізмі Платона (як самостійне, первинне буття), вважалося, що обійтися без неї, пояснюючи природу реальності, неможливо.

Традиція епіфеноменалізму розпочинається ще у XVIII – XIX ст. Її прихильниками були В. Джеймс, В. Вундт, Т. Гекслі. Так, останній у праці “Про гіпотезу, що тварини є автоматами, і її історію” (1874 р.) порівнював ментальні події зі свистом паротяга, який ніяк не впливає на принцип роботи локомотива. Ч. Д. Броуд у творі “Розум і його місце в природі” (1925 р.) визначив основні положення доктрини епіфеноменалізму (від грец. *epi* – над, *phainomenon* – феномен, явище) так:

1. Деякі фізичні події викликають ментальні події.
2. Жодна ментальна подія не відіграє жодної ролі при каузації фізичних подій.
3. Жодна ментальна подія не відіграє жодної ролі при каузації інших ментальних подій.
4. Усі ментальні події є спричинені фізичними подіями і лише ними” [5].

Тобто в епіфеноменалізмі не заперечується існування ні ментальних, ні фізичних причин, проте дія фізичного на ментальне розглядається як однобічна. Відзначимо, що критика епіфеноменалізму стосувалася переважно закидів з погляду еволюційної теорії, адже незрозуміло було, чому виникає ментальне, й загалом навіщо воно потрібне для пояснення природи людини.

Позицію самого Ч.Д. Броуда у питанні співвідношення ментального і тілесного визначають як емерджентизм (від англ. *emergence* – той, що виникає, несподівано з’являється). З погляду емерджентизму ментальне виникає на певній еволюційній стадії розвитку фізичного і уже не зводиться до нього. Наприклад, коли у нас є молекула води H_2O – вона утворена з двох атомів гідрогену Н і одного атома оксигену О. Властивості води абсолютно відрізняються від властивостей її складників, взятих окремо, – аналогічно й властивості ментального є унікальними щодо фізичного.

Щодо нейтрального монізму, то його Б. Рассел прагнув обґрунтувати з позицій науки. Він виходив з того положення, що все, що ми знаємо про навколишній світ, зводиться до даних досвіду (тобто таких чуттєвих даних, як звуки, запахи, візуальні об’єкти). Чуттєве дане, стверджує Б. Рассел, “не є ні ментальним, ні фізичним” [12, с. 217]. За своєю природою воно нейтральне, – це точка зустрічі фізики і психології. Будь-які фізичні об’єкти чи свідомість ми описуємо за допомогою логічних конструкцій із змісту нашого досвіду, в якому відображається щось нейтральне, яке існує в природі, й по суті не є ні фізичним, ні ментальним; воно пізнається за допомогою відчуттів, образів, логічних конструкцій. Б. Рассел критикує поняття матерії і свідомості як такі, що не пояснюють природу світу й спотворюють правильність його розуміння. Між фізичним і ментальним, з погляду монізму чуттєвого даного, немає істотної різниці. Це різні дуалістичні аспекти поведінки суб’єкта, часткові випадки буття.

Критикуючи позицію нейтрального монізму Б. Рассела, С. Пріст зауважує: “А чи справді осмислено стверджувати, що є події – випадки, – але немає нічого, з чим вони трапляються? ... Можна також висунути заперечення проти припущення, що те, що сприймається..., є насправді частиною нашого власного мозку” [4, с. 216].

II. Матеріалістичний монізм

Під впливом стрімкого розвитку нейронауки, комп’ютерних наук, експериментальної психології, починаючи з середини XX ст., в аналітичній філософії психофізична проблема починає розглядатися як така, яку можна пояснити, звертаючись виключно до єдиної основи – матерії. Прояви ментального як такі підлягають редукції до взаємодії на рівні нейронної діяльності мозку. До матеріалістичних теорій свідомості можемо зарахувати теорію тотожності, функціоналізм, аномальний монізм та біологічний натуралізм.

Початки матеріалістичного монізму в аналітичній філософії свідомості можна віднайти уже у вченні логічного біхевіоризму, – популярному у 1930–1950 рр. напрямку дослідження свідомості,

основними представниками якого були К. Гемпель, Л. Вітгенштайн, Г. Райл. На їхню думку, аналіз свідомості доцільно проводити, виключно застосовуючи терміни, що описують поведінку людини. Бути в ментальному стані означає не що інше, як бути в біхевіористичному стані, оскільки кожен ментальний стан характеризується певним типом поведінки, який можна виявити. Свідомість – це скорочений термін для позначення тілесної поведінки. Якщо терміни, які описують психологічні стани свідомості, не описують поведінку людини, то вони взагалі не мають значення. Так, К. Гемпель вважав, що психічні процеси можуть бути зведені до дослідження фізичних. Наприклад, хтось стверджує: “Я відчуваю біль”. Оглянувши його, лікар може виявити, що у нього висока температура й болить зуб. К. Гемпель пише, що речення зі словом “біль”, яке описує певний стан справ, “...можна перекласти без втрати змісту реченням, яке уже не містить терміна “біль”, а лише фізичні поняття” [9, с. 167].

У зв'язку із занепадом ідей біхевіоризму, з одного боку, й розвитком нейронауки, з іншого, – в аналітичній філософії у 1950–1960-х рр. провідною теорією свідомості була теорія тотожності, яку розробляли У. Плейс, Г. Фейгл, Дж. Дж. Смарт. Суть теорії тотожності полягає у тому, що ментальне в принципі не відрізняється від процесів, що відбуваються у мозку, воно є одним із цих фізичних процесів. Не можна мати певного ментального образу без збудження відповідних нейронів у корі головного мозку. А раз так, то правильніше говорити не як біхевіористи, що свідомість сумірна з поведінкою, як про тотожність свідомості із тим, що відбувається у мозку людини.

Розвиток теорії тотожності У. Плейса та Дж. Дж. Смартта й основних принципів матеріалізму продовжив Д. Армстронг. Передусім він прояснював поняття “свідомості” й багато ментальних понять, що з ним пов'язані. Д. Армстронг прагнув довести тотожність фізичного й ментального: “... ментальні стани є такими станами людини, які можна визначити лише в термінах каузальних відношень об'єктів або ситуацій, що спричиняють ці стани, з фізичною поведінкою, яка конституює їх “вираження”, подібно до того, як гени визначають виключно в термінах своїх каузальних відношень до спадкових характеристик, які можна вважати “вираженням” генів” [1, с. 122].

Дещо по-іншому відношення мозку і свідомості розглядається у межах теорії функціоналізму, яка формувалася у 1950–1980-х рр. Функціоналізм розвинувся під впливом когнітивних наук і досліджень у сфері теорії штучного інтелекту.

Функціоналісти розглядали мисленнєві процеси за аналогією з діяльністю обчислювальної машини. Ми отримуємо інформацію на вході, переробляємо її і на виході видаємо результат. Ментальні стани розглядаються не як фізичні події чи феноменальні якості, а як функції (обчислювальні, функціональні стани), що виконують певну роль у процесі обробки інформації. Свідомість розглядається як аналог комп'ютерної програми, а людський організм – як комп'ютер. Важливим поняттям функціоналізму стає мова мислення (менталізм), яка є своєрідним аналогом машинного коду. Органи чуттів дають мисленню певну інформацію і за допомогою мови мислення ця інформація перекладається на свої ментальні символи. Мова думки – це базова семантика, без якої неможливе функціонування каузальної системи свідомості, що ґрунтується на нейронних структурах.

Таке розуміння свідомості було властиве функціоналізму машинних станів, який Г. Патнем розвивав під впливом досягнень А. Тюрінга в теорії штучного інтелекту. Однак згодом Г. Патнем відмовився від подібних інтерпретацій, навівши низку прикладів, які доводять неможливість такого підходу. Зокрема, йдеться про його відомі приклади: “Мураха і портрет Вінстона Черчілля”, “Інопланетяни і дерево”, “В'язи і буки на Землі-Двійнику”, “Вода із Землі-Двійника”, “Мізки в посудині”. Назагал Г. Патнем прагне довести, що ми не є мізками в посудині: “По суті, я хочу довести, що припущення, ніби ми насправді є мізками в посудині, хоч і не порушує жодного закону фізики й чудово узгоджується з усім, що ми переживаємо в житті, ніяк не може бути істинним. Воно ніяк не може бути істинним, бо воно певним чином є самоспростованим” [3, с. 19].

Ще одну цікаву версію функціоналізму пропонує Д. Деннет, на думку якого, функціональний опис психіки є виправданий як зручний продукт еволюції. Будучи прихильником еволюційної теорії Ч. Дарвіна і переконаним матеріалістом, Д. Деннет обґрунтовує те, що свідомість є продуктом еволюції, який можна, навіть не розуміючи до кінця його принципів, відтворити.

Д. Деннет у цьому ключі каже, що жодних кваліа (інтенціонального, суб'єктивного досвіду) не існує, а тому ми всі функціонуємо як зомбі. Зазначаючи, що усі ми є зомбі, попри те, він додає, що “було б вищим проявом інтелектуальної нечесності цитувати це твердження відірвано від контексту” [8, с. 406].

Користуючись комп'ютерною термінологією, Д. Деннет розглядає слова як віртуальні машини, які інсталиються у мозок шляхом повторення. Слова – це меми, які ми можемо вимовляти і які змінюють функціональну архітектуру мозку.

Із критикою функціоналізму у 1980–1990-х рр. виступив Дж. Серл. Він прагнув довести, що комп'ютери не можуть осмислено сприймати інформацію. З цією метою у статті “Розум, мозок і програми” [14] він пропонує ментальний експеримент “Китайська кімната”, який доводить, що бути компетентним і розуміти, що робиш, – це різні речі.

Концепція, яку пропонує Дж. Серл, називається “біологічний натуралізм” [13]. Згідно з нею, наша свідомість – це лише один із продуктів біологічної еволюції людства, а ментальні явища мають під собою чітко визначену нейрофізіологічну основу.

III. Антиредукціонізм

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися концепції, які фіксують складність mind-body problem, її невіршеність, деякий містицизм (К. Макгін, С. Пінкер), обґрунтовують плюралістичний підхід у процесі дослідження цієї проблеми (С. Горст), відшаровують неможливість редукції ментального до фізичного (натуралістичний дуалізм Д. Чалмерса).

Позицію К. Макгіна визначають як “нове містеріанство”, адже, на його думку, вирішити проблему співвідношення між мозком і свідомістю ніколи не вдасться. У книзі “Таємниче полум'я: свідомий розум у матеріальному світі” (1999 р.) К. Макгін так і заявляє: “У цій книзі я аргументовано доведу, що зв'язок між свідомістю і мозком є великою таємницею. Мало того, у підсумку він є таємницею..., яку людський розум ніколи не розгадає. Свідомість, безсумнівно, існує, вона пов'язана з мозком у якийсь розумний спосіб, але природа цього зв'язку з необхідністю вислизає від нас” [11, с. 5]. Свідомість є таємницею, яка не підвладна людському розумінню.

З критикою позиції К. Макгіна виступає В. Васильєв: “Докази Макгіна і його прихильників не переконують мене, хоча б тому, що вони даються їм, як і Канту, надто дорогою ціною, а саме – ціною введення поняття реальності самої по собі, принципово відмінної від емпіричних даностей” [2, с. 39]. На нашу думку, позиція К. Макгіна не цілком обґрунтована й регресивна, оскільки не враховує можливість наукового поступу у питанні дослідження свідомості.

Схожу із К. Макгіном позицію займає С. Горст, автор концепції когнітивного плюралізму. Він переконує, що “все на світі пронизано містеріанством” [10, с. 117], тобто не лише у філософії свідомості, але й в інших галузях знань є невіршені проблеми. Він критикує редукціонізм, вважає, що потрібно відмовитись від ідеї монізму, від можливості побудувати єдину науку, редукувати одні науки до інших, а свідомість – до матеріальних структур, – це помилково у зв'язку із плюральністю Всесвіту.

Оптимістичнішу позицію, ніж К. Макгін і С. Горст, у питанні дослідження mind-body problem займає Д. Чалмерс. Його заслуга полягає у тому, що майже після півстолітнього домінування в аналітичній філософії свідомості матеріалістичних поглядів, він у 1990-х роках запропонував натуралістичну теорію, яка б у своїй основі була не редукціоністським монізмом, а ґрунтувалася на принципі дуалізму. При цьому свою теорію він будує, ґрунтуючись на використанні новітніх наукових досягнень у питанні дослідження свідомості (наприклад, використовує поняття “супервентність”, що фіксує особливий тип впливання ментального із тілесного), й попри те вважає, що висновки теорії тотожності є неправильними. Він переконаний, що ментальне реально існує і може впливати на тілесне (інтераціоналізм). Загалом у питанні дослідження свідомості, на його думку, існують прості і складна проблеми. “Прості проблеми свідомості прагнуть пояснити такі явища: здатність розрізняти, класифікувати і реагувати на стимули навколишнього середовища; інтеграцію інформації когнітивними системами; репортативність психічних станів; здатність системи бути відкритою до власних внутрішніх станів; фокусування уваги; свідомий контроль поведінки; різницю між бадьорістю і сном” [6, с. 201]. Ці проблеми має вирішувати наука.

Щодо складної проблеми свідомості (the hard problem of consciousness), то її вирішенням має займатися філософія. Існує низка формулювань цієї проблеми: “Чому деякі організми мають суб’єктивний досвід?”, “Чому взагалі можливе усвідомлення чуттєвої інформації?”, “Чому квалія існують?”, “Чому ми не є філософськими зомбі?” тощо.

Отже, підбиваючи підсумки, потрібно відмітити, що дослідження представників аналітичної філософії у царині свідомості набули таких особливостей:

1) важливість мовної проблематики не заперечується, проте вона визнається похідною від проблематики філософії свідомості;

2) концепції, що розглядають mind-body problem, можна поділити на моністичні (логічний біхевіоризм, теорія тотожності, аномальний монізм, біологічний натуралізм) та дуалістичні (епіфеноменалізм, емерджентизм, натуралістичний дуалізм);

3) на розвиток аналітичних концепцій свідомості вплинули досягнення нейронауки, комп’ютерних наук, біології, фізики, психології тощо;

4) ранні аналітичні концепції свідомості 1920–1930-х рр. (епіфеноменалізм, емерджентизм, нейтральний монізм) не заперечували існування ментального. Згодом в аналітичній філософії у 1940–1980-х рр. запанував матеріалізм і редукціонізм ментального до взаємодії на рівні нейронних мереж (частково логічний біхевіоризм, теорія тотожності, функціоналізм, біологічний натуралізм). На сучасному етапі (1990–2010-ті рр.) ментальне визнається не редукованим до фізичного (нове містеріанство, когнітивний плюралізм, натуралістичний дуалізм);

5) важливими поняттями сучасної аналітичної філософії свідомості є квалія, філософські зомбі, супервентність, інтенціональність, менталізм;

6) намітилася тенденція до прагнення кожного сучасного мислителя посісти власну позицію у питанні дослідження mind-body problem, можливо не завжди до кінця аргументовану, проте незалежну від інших.

Ця обставина, на нашу думку, навіює скептицизм щодо можливості вирішення mind-body problem. Оскільки наразі навіть не до кінця зрозуміло, які ж критерії відбору правильної позиції у питанні вирішення mind-body problem. Адже усі запропоновані концепції претендують на істинність. Вважаємо вирішення складної проблеми поки-що є передчасним, оскільки в експериментальній науці ще до кінця не вирішені так звані прості проблеми свідомості. Спершу прості проблеми, потім складна. Вирішення цих проблем лежить на шляху співпраці філософії і науки. Як тільки для комп’ютерів проходження тесту Тюрінга не являтиме жодних зусиль, як тільки вони зможуть мислити евристично, вчитися на своїх помилках, коли нарешті будуть створені кремнієві дублікати нейронних мереж, тоді й проблема співвідношення мозку і свідомості буде набагато зрозумілішою і не здаватиметься настільки складною, адже ми отримаємо дуже багато нової потрібної інформації, якої наразі не вистачає для релевантного аналізу.

1. Армстронг Д. Материалистическая теория сознания / Д. Армстронг / пер. с англ. И.В. Борисовой, А. Л. Золкина, А. А. Яковлева // Аналитическая философия: Избранные тексты / сост. А.Ф. Грязнов. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 121–131. 2. Васильев В.В. Трудная проблема сознания / В.В. Васильев. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 272 с. 3. Патнем Г. Розум, істина й історія / Гіларі Патнем / пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Альтернативи, 2003. – 231 с. 4. Прист С. Теории сознания / Стивен Прист / пер. с англ. А.Ф. Грязнова. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 288 с. 5. Broad C. D. Mind and Its Place in Nature (1925) / C. D. Broad [Electronic resource] // Access mode: <http://www.ditext.com/broad/mpn/mpn3.html#ptp>. 6. Chalmers D. Facing Up to the Problem of Consciousness / D. Chalmers // Journal of Consciousness Studies. – 1995. – № 2 (3).– P. 200–219. 7. Chalmers D. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory / D. Chalmers. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1996. – 432 p. 8. Dennett D. Consciousness explained / D. Dennett. – Boston: Little, Brown and Co, 1991. – 511 p. 9. Hempel C. G. The Logical Analysis of Psychology / C. G. Hempel // A historical introduction to the philosophy of mind. Readings with Commentary / Ed. by P. A. Morton. – Ontario: Broadview Press, 1997. – P. 164–173. 10. Horst St. Beyond Reduction. Philosophy of Mind and Post-Reductionist

Philosophy of Science / St. Horst. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 228 p. 11. McGinn C. The Mysterious Flame: Conscious Minds in a Material World / C. McGinn. – New York: Basic Books, 1999. – 242 p. 12. Russell B. An Outline of Philosophy / B. Russell. – London: George Allen and Unwin, 1970. – 336 p. 13. Searle J. R. Biological Naturalism (2004) / J. R. Searle. – [Electronic resource] // Access mode: <http://ist-socrates.berkeley.edu/~jsearle/BiologicalNaturalismOct04.doc>. 14. Searle J. R. Minds, brains, and programs / J. R. Searle // Behavioral and Brain Sciences. – 1980. – № 3. – P. 417–424.

УДК 091: 81'01

Олеся Паньків

Національний університет “Львівська політехніка”

ОНТОЛОГІЯ ЯК ДИСКУРС В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

© Паньків Олеся, 2013

Розглядаються особливості формування онтологічної проблематики в епоху античності. З'ясовано, що співвідношення основних онтологічних понять “буття – небуття” стало ґрунтом для розгортання дискурсу в античній філософії.

Ключові слова: буття, небуття, дискурс.

Olesia Pankiv. Ontology as a Discourse in the Period of Antiquity.

The peculiarities of formation the ontological problems in the period of antiquity, are observed in this article. It was found out, that the correlation of the main ontological concepts “being – non-being” became the substiarium for developing discourse in this period.

Key words: being, non-being, discours.

У сучасній філософії проблема буття, як і раніше, протягом усієї історії філософії залишається найфундаментальнішою проблемою. Дати відповідь на питання: “Що таке буття?”, означає вирішити найфундаментальнішу філософську проблему. Це питання було і залишається не просто результатом довільної людської цікавості, а й вічною загадкою самого світу, що вкорінена в його структуру. Осмислення поняття “буття” стало ґрунтом для створення численних концепцій, які сформувалися протягом історії філософії: гносеологічна концепція буття Канта; концепція представників філософії життя: буття – це життя; буття як здатність людини виходити за сферу суб'єктивності та обґрунтовувати усе суще (філософська антропологія); чистого буття як божественного першопочатку, що наділений духовним змістом (неотомізм); “фундаментальна онтологія” Гайдегера тощо. У сучасній історії філософії існує багато підходів до вирішення проблеми буття. І все ж у кожному із способів вирішення цієї проблеми поняття буття “розкривається мисленню з усією епохальною повнотою своїх змін” [16, с. 87] та стимулює до нових філософських пошуків. “Тільки буття є, а небуття взагалі немає” – саме у такому формулюванні поняття “буття” з'явилося в античній філософії, зумовивши численні дискусії та суперечки. Гайдегер, який віддав сорок років життя вивченню проблеми буття, підкреслює, що питання про буття і його вирішення Парменідом зумовили долю західного світу. Парменіда й справді прийнято вважати “батьком” онтології і носієм аргументу про незмінність буття. На зорі виникнення філософії категорія “буття” постала першою ще й тому, що генезис філософії був пов'язаний з глибокою кризою наявного буття колишнього суспільства. Переживання нетривкості існування, знищення усталених форм співжиття порушувало роздуми про співвідношення буття і небуття, природу того й іншого. Власне співвідношення понять “буття” та “небуття” постали тим ґрунтом, на якому розгортався дискурс у Стародавній Греції.